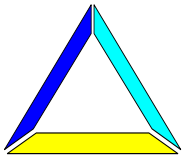
Інститут Економічних Досліджень та Політичних Консультацій в Україні
Німецька Консультативна Група з Питань Економічних Реформ

01034 Київ, вул. Рейтарська, 8/5-А, тел. (+38044) 228-6342, 228-6360, факс 228-6336
E-mail: institute@ier.kiev.ua, http://www.ier.kiev.ua

S16

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ФОРМИ РЕФОРМОВАНИХ СІЛЬСЬКОГОПОДАРСЬКИХ ПІДПРИЄМСТВ В УКРАЇНІ: ЯКІ ВИСНОВКИ МОЖУТЬ БУТИ ЗРОБЛЕНІ?

1. Вступ

Серед основних завдань аграрної реформи загалом і реорганізації колективних сільськогосподарських підприємств зокрема, було підвищення ефективності вітчизняного сільського господарства, його конкурентоспроможності. Одним з шляхів досягнення цієї мети стало створення сільськогосподарських підприємств ринкового типу, де чітко б відокремлювалися право власності на землю та майно, трудові відносини та менеджмент. Важливими етапами при цьому стали указ Президента України про прискорення реформування в агарному секторі економіки (грудень 1999 року) та нещодавно прийнятий Верховною Радою України Земельний кодекс України. В результаті цього структура сільськогосподарських підприємств в Україні змінилася більше ніж за попередні 8 років проведення реформи. При цьому значно збільшилося гетерогенність (різнорідність) існуючих організаційно-правових форм сільськогосподарських підприємств.

Які уроки і висновки можна зробити з цього досвіду? Використовуючи інформацію про результати господарської діяльності сільськогосподарських підприємств в Україні, і, зокрема деталізовану інформацію по господарствах Черкаської області, ми сконцентрували увагу на двох важливих висновках. Перший стосується організаційних форм господарювання. При цьому слід зазначити те, що багато політиків і вчених-аграрників продовжують говорити про "оптимальні" розміри і структуру сільськогосподарських підприємств. Наші дослідження показують, що такий підхід є помилковим і таким, що відволікає від зосередження на важливіших напрямках аграрної політики.

Другий висновок полягає в тому, що прийняття політичних рішень які ґрунтуються на показниках роботи середньо статичного аграрного підприємства також призводить до їх помилковості. Такі рішення не досягають своєї мети покращення стану аграрних підприємств, адже вони мало чим можуть допомогти як підприємствам показники діяльності яких є вищими від середніх, так і підприємствам з нижчими від середніх показниками господарської діяльності. Саме про це піде мова у наступних двох розділах. В розділі 4 ми зробимо висновки з проведеного аналізу.

2. Організаційно-правові форми аграрних підприємств, що виникли в процесі реформування КСП та їх тенденції

В процесі аграрної реформи, однією з основних складових якої була реорганізація КСП, створено декілька нових організаційно-правових форм аграрних підприємств: приватні сільськогосподарські підприємства, селянські (фермерські) господарства, господарські товариства (в основному товариства з обмеженою відповідальністю) та сільськогосподарські виробничі кооперативи. Основною метою реорганізації КСП і створення нових організаційно-правових форм господарювання на селі було підвищення ефективності роботи сільськогосподарських підприємств на засадах приватної власності на засоби виробництва та функціонального розмежування чотирьох основних факторів виробництва – власності на землю, власності на майно, трудових відносин і менеджменту.

Характерною особливістю динаміки зміни організаційно-правових форм господарювання за перші два роки їх існування стала індивідуалізація господарювання на селі, тобто перехід від колективних форм господарювання до індивідуальних. Проявляється ця особливість у збільшенні кількості таких організаційно-правових форм аграрних підприємств як приватні й фермерські господарства та значному зменшенню кількості сільськогосподарських виробничих кооперативів і відносному зменшенню господарських товариств. Ці тенденції показано в таблиці 1.

Так, у 2001 році порівняно з 2000 роком кількість приватних сільськогосподарських підприємств і фермерських господарств зросла на 448 одиниць або на 17,7%, господарських товариств на 251 підприємство або 3.8% (в основному за рахунок збільшення кількості товариств з обмеженою відповідальністю з мінімальною кількістю засновників та зменшення кількості акціонерних товариств), а кількість сільськогосподарських виробничих кооперативів зменшилася на 971 господарство або 31%. Сільськогосподарські виробничі кооперативи, як організаційно-правова форма аграрного підприємства, найменше відповідає критеріям індивідуального сільськогосподарського виробництва і найбільше містить у собі засади колективних сільськогосподарських підприємств, а за деякими положеннями навіть перевищує їх. Саме це, на нашу думку, і стало основною причиною різкого скорочення їх кількості.

При цьому це стосується середніх даних по сільськогосподарських виробничих кооперативах. Однак окремі з них мають досить високі економічні показники, про що піде мова нижче.

Табл. 1
Кількість агарних підприємств за організаційно-правовими формами, що створені на базі КСП, та їх динаміка[1]

Організаційно-правові форми підприємств	2000 р.	2001 р.	2001 р. +, - до 2000 р.
Приватні й фермерські господарства	2519	2967	+ 448
Господарські товариства	6718	6970	+ 252
Сільськогосподарські виробничі кооперативи	3136	2165	- 971
Всього	12373	12102	- 271

Таким чином наведена статистична інформація підтверджує висновок про те, що в сільському господарстві України відбувається процес індивідуалізації господарювання, перехід від колективних форм господарювання до індивідуальних. Цей процес супроводжується концентрацією землі та майна колишніх КСП в руках однієї або декількох осіб, поєднання в одній особі власника і менеджера (у приватних та фермерських господарствах). Однак, індивідуальна форма господарювання не обов'язково передбачає створення дрібних за розмірами підприємств. Як показує практика, приватне або фермерське господарство може мати досить значні розміри, використовувати тисячі і навіть десятки тисяч гектарів землі шляхом її оренди.

Тенденція до індивідуалізації сільськогосподарського виробництва в Україні пояснюється також специфічними особливостями самого сільського господарства, де відбувається поєднання природних і економічних процесів, взаємодія людини і живих організмів, рослин і тварин. Саме це відображає і світова практика ведення сільського господарства, яке базується на фермерському типі господарювання. Однак не слід ототожнювати організаційно-правові форми господарства з його розмірами. Зокрема у високо розвинутих індустріальних країнах Європи і Північної Америки існує чітка тенденція до збільшення розмірів аграрних підприємств, хоча за історичними передумовами сімейні ферми залишаються там домінуючим типом господарювання в сільському господарстві.

В таблиці 2 наведено основні показники роботи господарств Черкаської області за їх організаційно правовими формами у 2001 році.. Ці дані свідчать про те, що немає значної різниці в розмірах господарств за їх організаційно-правовими формами. Це стосується сільськогосподарських угідь, середньорічної чисельності працюючих, виробничих витрат, розміру капіталу, виручки від реалізації продукції. Стосовно ж прибутку, то він значно вищий у приватних підприємствах порівняно з господарськими товариствами і сільськогосподарськими виробничими кооперативами. Цей факт також говорить на користь індивідуального господарювання, де за рахунок приватної ініціативи ефективність господарювання є вищою.

Слід також зазначити, що розмах варіації по прибутку на 1 га у господарських товариствах і виробничих кооперативах значно більший ніж у приватних

[1] Основні економічні показники роботи господарських товариств, виробничих сільськогосподарських кооперативів, приватних та інших сільсгосппідприємств України за 2001 рік. Стстистичний бюлетень, - К.: Державний комітет статистики України, 2002 р., 152 с.; Статистичний щорічник «Сільське господарство України» за 2000 рік – К.: Державний комітет статистики України: під загальним керівництвом Ю.М. Остапчука., 2001, 262 с.

господарствах (у товариствах у 30 разів, а в кооперативах майже у 18 разів). Це говорить про значну диференціацію економічної ефективності у цих підприємствах порівняно з приватними і фермерськими господарствами. Більше того, у кооперативах на 1 га отримано115 грн. збитку, не дивлячись на те, що в цілому, по середньостатистичному виробничому кооперативу отримано 51 тис. прибутку. Цей феномен можна пояснити значною збитковістю окремих кооперативів, які мають не значні земельні площі, й спеціалізуються на тваринницькій продукції.

Не доцільно також ставити питання в площині формування оптимальних за розмірами підприємств в залежності від агро кліматичної зони їх розташування. Як показує аналіз показників діяльності аграрних підприємств в розрізі областей та агро кліматичних зон, їх розмір суттєво не впливає на результати господарювання. Оптимальним може бути підприємство розміром 10 га і 10 тис. га не залежно від агро кліматичної зони його розташування. Все залежить від спеціалізації підприємства і раціонального співвідношення основних факторів виробництва – землі, капіталу, праці та менеджменту. Це підтверджує і досвід інших країн.

Звичайно, якщо виходити з чисто теоретичних засад, то можна говорити про оптимальний розмір певного типу господарств. При цьому крупніші підприємства будуть вигравати за рахунок ефекту масштабу виробництва, що дозволить їм мати нижчу собівартість одиниці продукції порівняно з малими підприємствами. Однак управління аграрним підприємством вимагає ширшого підходу ніж зосередження на його технічній оптимізації, яка є тільки одним з багатьох чинників системи менеджменту. Наприклад, можливості керованості, стимулювання і контролю за працівниками є не менш важливим елементом системи управління підприємством. Чим крупніше за розмірами підприємство, тим складніше в ньому контролювати індивідуальні трудові зусилля працівників. Таким чином зниження виробничих витрат за рахунок масштабу виробництва може бути знівельоване іншими негативними чинниками. Тому керівники різних організаційно-правових форм підприємств повинні мати свої підходи при розв’язанні проблеми конкуруючих чинників організації роботи підприємства і знаходити свої компроміси. Будь-яка спроба визначити або нав’язати оптимальні розміри підприємств ззовні не матиме успіху.

Таблиця 2

Показники розмірів господарств в Україні за їх організаційно-правовими формами у 2001 році (в розрахунку на одне підприємство)

Показники	Min	Max	Середнє	Стандартне відхилення	Коефіцієнт варіації
Приватні й фермерські господарства (57)					
Сільськогосподарські угіддя, га	6	3972	1467	926	0,63
Середньорічна чисельність працюючих, чол.	3	438	141	101	0,74
Вартість основних і оборотних фондів, тис.грн.	12	14296	3589	101	0,99
Виробничі витрати, тис.грн.	14	4153	1099	3539	0,94
Виручка від реалізації, тис.грн.	17	6963	1406	1432	1,02
Прибуток, тис.грн.	- 373	3004	134	485	3,62
Прибуток на 1 га, грн.	-220	756	86	173	2,0
Господарські товариства (450)					
Сільськогосподарські угіддя, га	3	35500	1688	1892	1,12
Середньорічна чисельність працюючих, чол.	2	3065	162	172	1,06
Вартість основних і оборотних фондів, тис.грн.	2	53378	4908	5690	1,16
Виробничі витрати, тис.грн.	28	44791	1461	2616	1,79
Виручка від реалізації, тис.грн.	22	55291	1702	3201	1,88
Прибуток, тис.грн.	- 1394	3720	72	422	5,84
Прибуток на 1 га, грн.	- 19651	9467	16	1341	82,5
Сільськогосподарські виробничі кооперативи (45)					
Сільськогосподарські угіддя, га	12	3836	1846	931	0,50
Середньорічна чисельність працюючих, чол.	21	481	211	107	0,52
Вартість основних і оборотних фондів, тис.грн.	520	29560	8967	6513	0,73
Виробничі витрати, тис.грн.	79	3570	1477	786	0,53
Виручка від реалізації, тис.грн.	77	4469	1683	990	0,59
Прибуток, тис.грн.	- 904	1649	51	374	7,50
Прибуток на 1 га, грн.	- 10112	7067	- 115	1918	- 16,7

До речі, існування різних за розмірами, спеціалізацією, організаційно-правовою формою господарювання підприємств є дуже доцільним. Існування таких підприємств є свого роду експериментом з вивчення специфіки різних організаційно-правових форм сільськогосподарських підприємств. В ході експерименту окремі підприємства досягають успіху, а окремі банкрутують. В процесі цього генеруються нові ідеї стосовно менеджменту аграрних підприємств, закріплюється позитивний досвід та вивчаються помилки з метою їх запобігання в майбутньому.

Одним із значних недоліків поточної ситуації в сільському господарстві України є те, що більшість керівників аграрних підприємств не бажають експериментувати і слідують усталеним нормам і правилам організації виробництва. Однак вони повинні заохочуватися до експерименту і шукати вирішення специфічних для кожного господарства проблем. З іншого боку політики не повинні прагнути уніфікувати розміри і структуру сільськогосподарських підприємств, а навпаки, сприяти різноманітності форм і методів ведення господарювання, їх ринковій орієнтації з метою удосконалення управління та підвищення ефективності.

Однак це не означає, що науковці не повинні досліджувати питання оптимальних розмірів і взаємозв'язку між технічною ефективністю з одного боку, і управлінською неефективністю з іншого боку. Такі дослідження допоможуть виявити тенденції і допомогти зрозуміти можливі еволюційні структурні зміни в аграрних підприємствах. Наприклад, в країнах Європейського Союзу з розвитком технології виробництва зерна стала можливим заміна праці на капітал і таким чином підвищення технічної ефективності й зниження собівартості одиниці продукції шляхом зниження витрат на працю. Результатом цього стала чітка тенденція до збільшення розмірів підприємств, що спеціалізуються на виробництві зерна.

В дійсності можливо, що багато зернових господарств в Україні є значно ближче до оптимального розміру ніж ферми в Європі чи ще десь. Однак при цьому потрібно враховувати яку технологію виробництва вони застосовують, наскільки інтенсивно використовується капітал та рівень екстенсивного використання праці. Виходячи з існуючої нестачі капіталу і надлишку робочої сили на селі, використання сучасних технологій може бути не можливим. В сучасних умовах України можливо є сенс використовувати праце інтенсивні технології, що в свою чергу, спричиняє зменшення розмірів підприємства. Однак це не є питанням, яке може бути вирішене науковцями, консультантами чи бюрократами. Тільки практика, "ринкова лабораторія" може підказати механізм, який дасть швидку і гнучку відповідь на це питання. Значна різниця в розмірах аграрних підприємств у колишньому Радянському Союзі і країнах Заходу, з точки зору технології й менеджменту, демонструє на скільки не доцільним є втручання політиків у цей механізм, відсутність експериментування та не гнучка структура підприємств.

3. Середньостатистичні показники діяльності аграрних підприємств та їх використання

Дискусія стосовно гетерогенності або різноманітності організаційних форм сільськогосподарських підприємств має також важливе значення стосовно висновку про те, що усереднені показники діяльності аграрних підприємств часто не відображають існуючого стану більшості таких підприємств. Таким чином, робити висновки ґрунтуючись на такій інформації часто є недоцільним.

На рис. 1 показано динаміку рівнів рентабельності в цілому по господарствах України, Черкаській області, Золотоніському району і одному з кращих господарств цього району, а в таблиці 3 - мінімальні, максимальні та середні

значення за основними показниками, що характеризують підприємства Золотоніського району. На основі цієї інформації очевидно, що робити певні висновки і приймати політичні рішення на основі середніх даних по господарствах України, області чи району є не коректним, адже вони значно відрізняються від мінімальних і максимальних значень.

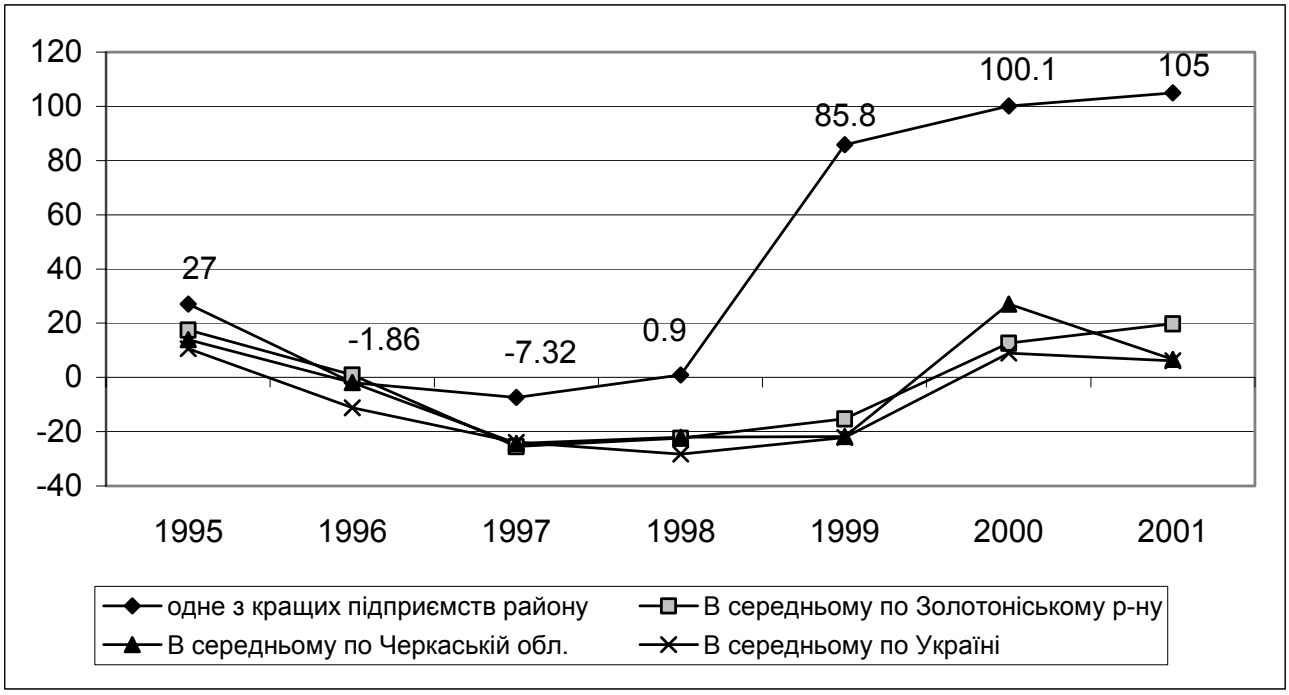

Рис. 2. Динаміка рівня рентабельності ” в середньому по Україні, Черкаській області, Золотоніському району Черкаської області та одному з кращих господарств цього району[2].

Так, з таблиці 3 видно, що прибуток на 1 га по господарствах району коливається від збитку в 473 грн. до 4614 грн. при середньому значенні цього показника по всіх господарствах району 173 грн., капітальні інвестиції на 1 га, відповідно становлять 5,22 грн., 3003 грн. і 247 грн., рівень рентабельності (збитковості) –63,9%, 88,3% і –2,57%, мінімальне значення оборотних засобів на 1 га становить 208 грн., максимальне 11874 грн., а середнє 1332 грн. Тобто мінімальні і максимальні значення показників різняться в десятки разів. В таблиці 3 наведено дані тільки по одному району. Можна не сумніватися, що в розрізі всіх господарств області різниця між мінімальними і максимальними значеннями показників господарської діяльності підприємств буде ще більшою, ніж по району, а в межах всієї України - ще більшою ніж по одній області.

Маючи таку різницю в показниках, як на основі їх середніх значень можна будувати аграрну політику? Уявімо собі, що парламент прийняв закон про субсидування сільського господарства виходячи із середнього рівня рентабельності 10%. Для багатьох підприємств це занадто високий рівень і надані субсидії не зможуть значно покращити їх стан. Однак для інших підприємств такого рівня рентабельності вже давно досягнуто і надання їм субсидій означатиме

[2] Зведені річні звіти господарств Золотоніського району.
Статистичний щорічник "Сільське господарство України" за 2000 рік/ Державний комітет статистики України: Під загальним керівництвом Ю.М.Остапчука. – К., 2001, с. 127 Вих. № 06-01-6-279.
Результати фінансово-господарської діяльності підприємств за 2001 рік// Державний комітет статистики України, Експрес-доповідь №91, 5 квітня 2002 року, с. 2.

подарунок від уряду. В результаті ж, гроші виділені на субсидії не принесуть очікуваного результату.

Таблиця 3

Характеристика основних показників діяльності сільськогосподарських підприємств Золотоніського району Черкаської області за 2001 рік

Показники	Min	Max	Середнє	Стандартне відхилення	Коефіцієнт варіації
Прибуток, тис. грн.	-1334	3720	258	980	3,79
Прибуток на 1 га, грн.	-473	4614	173	805	4,64
Капітальні інвестиції на 1 га, грн.	5,22	3003	247	486	1,97
Рівень рентабельності, %	-63,9	88,3	-2,57	26,89	-10,46
Оборотні засоби на 1 га, грн.	208	11874	1332	1837	1,38
Поточні зобов'язання на 1 га, грн.	42,5	7760	846	1248	1,48

Прийняття політичних рішень, що базуються на середньостатистичних показниках діяльності сільськогосподарських підприємств можна порівняти з медичною практикою. Чи можна назначати лікування пацієнтам виходячи з середньої по лікарні температури тіла хворих? Вона може складати, наприклад, 37^0, тоді коли в окремих хворих вона коливається від 35^0 до 40^0. Можна тільки уявити як подіє на хворих однаковий для всіх курс лікування. Дискусії стосовно окремих питань аграрної політики в Україні інколи нагадують цей приклад. Так, запровадження фіксованого сільськогосподарського податку пояснювалося низькою прибутковістю сільськогосподарських підприємств в Україні. Це може бути і так, однак фіксований сільськогосподарський податок платять всі підприємства не залежно від рівня їх рентабельності. В цій ситуації найменш прибуткові підприємства отримують не достатню підтримку через пільги в оподаткуванні, тоді як високоприбуткові господарства отримують можливість ухилятися від сплати належних податкових сум до державного бюджету. Прийняття політичних рішень на основі середніх показників діяльності аграрних підприємств базується на помилковому допущенні, що всі аграрні підприємства є гомогенні, тобто однорідні й потенційно прибуткові, а державна підтримка забезпечить їм необхідний рівень прибутковості. Однак у дійсності певна частина сільськогосподарських підприємств в Україні є потенційними банкрутами. Чим швидше ці підприємства збанкрутують ти швидше вони перейдуть до кращих менеджерів і тим швидше державна підтримка може бути переадресована до підприємств, що дійсно мають реальні шанси стати прибутковими, або на вирішення соціальних проблем сільської місцевості.

4. Висновки і пропозиції

1. У після реформаційний період в сільському господарстві України спостерігається чітка тенденція на індивідуалізацію господарювання. Вона проявляється в значному зростанні кількості приватних і фермерських господарств в яких власником підприємства є одна особа, та суттєвому зменшенні кількості сільськогосподарських виробничих кооперативів, які за своєю суттю мало чим відрізняються від колгоспів. Ця тенденція відповідає

світовій практиці ведення сільського господарства. Однак індивідуалізація ведення сільського господарства не означає створення дрібних аграрних підприємств. Практика засвідчує, що за своїми розмірами приватні та фермерські господарства, що створені на базі КСП є досить крупними за рахунок оренди землі й майна у колишніх членів КСП. При цьому розмір підприємства не є критерієм його ефективності.

2. Не дивлячись на те, що за своїми розмірами підприємства різних організаційно-правових форм господарювання створених на базі КСП є приблизно однаковими, приватні й фермерські господарства отримують майже у двічі більше прибутку на 1 га ніж сільськогосподарську виробничі кооперативи. Це свідчить про те, що сільськогосподарські виробничі кооперативи мають певні недоліки як форма ведення агро бізнесу. Разом з тим, кращі виробничі кооперативи мають таку ж високу ефективність господарювання як і приватні підприємства та фермерські господарства. Таким чином не можна говорити про "оптимальну" організаційно-правову форму аграрного підприємства. Все залежить від конкретних ситуацій і обставин.

3. Аналіз основних показників діяльності сільськогосподарських підприємств показує, що розмір підприємства не має значного впливу на рівень цих показників. Не доцільно також ставити питання в площині формування оптимальних за розмірами підприємств в залежності від агро кліматичної зони їх розташування. Все залежить від спеціалізації підприємства і раціонального співвідношення основних факторів виробництва – землі, капіталу, праці та менеджменту. Визначення оптимального розміру сільськогосподарського підприємства це не є тільки питанням оптимізації технічних чи інженерних процесів. Менеджмент, зокрема, менеджмент трудових ресурсів, стає критичним моментом при збільшенні розміру підприємства і може звести на нівець всі інші потенційні переваги такого збільшення.

4. Політики повинні розглядати сільське господарство як гігантську лабораторію в якій відбувається постійні процеси змін організаційних форм, розмірів та стратегії розвитку підприємств у відповідності до обставин в яких знаходиться кожне конкретне підприємство. Тому не потрібно намагатися диктувати їх розміри і організаційні форми, а сприяти ринковому пошуку комбінацій і експерименту з метою залучення інновацій та нових, не стандартних рішень.

5. Не доцільно і помилково робити висновки про діяльність сільськогосподарських підприємств на основі середньостатистичних показників по району, області чи Україні загалом і на основі цих висновків приймати політичні рішення. Такі рішення не матимуть об'єктивної основи і приводитимуть до не обґрунтованих витрат державних коштів та не даватимуть бажаних результатів. Показники господарської діяльності між гіршими і кращими аграрними підприємствами різняться в десятки разів і середнє значення цих показників не характеризує ситуацію в галузі. Тому при прийнятті політичних рішень потрібно орієнтуватися на конкретні підприємства, а не на середньостатистичні, зокрема на ті, які дійсно потребують підтримки і можуть її ефективно використати.

С.Д., рецензент: Ш.ф.К.-Т.,
Листопад 2002 р.